

БІЛЯ ДЖЕРЕЛ СЛОВ'ЯНСЬКИХ КУЛЬТУР

УДК 81-11(=16)(092)Кос+Сре

Л. В. Іваннікова

МИКОЛА КОСТОМАРОВ ТА ІЗМАЇЛ СРЕЗНЕВСЬКИЙ: ЗАХОПЛЕННЯ, НАСЛІДУВАННЯ, РОЗЧАРУВАННЯ (до 200-річчя з дня народження Миколи Костомарова *)

У статті авторка торкається наукових взаємин двох видатних російських та українських учених Миколи Костомарова та Ізмаїла Срезневського. Зокрема, йдеться про те, що в ранніх наукових працях М. Костомаров виявив велике захоплення своїм учителем, був послідовником його поглядів на фольклор, щедро використовував опубліковані ним матеріали для своїх праць. Однак він перший засумнівався у правдивості «Запорожской старины», а згодом став найретельнішим її текстологом і найгострішим критиком цього видання, яке мало неавтентичний характер. Еволюція поглядів М. Костомарова на фольклор та його дискусія з І. Срезневським віддзеркалюють методологічні проблеми фольклористичної науки XIX ст.

Ключові слова: методологія і текстологія фольклору, історичний фольклор, історизм фольклору, історична школа у фольклористиці.

В статье автор касается научных отношений двух выдающихся русских и украинских ученых Николая Костомарова и Измаила Срезневского. В частности, речь идет о том, что в ранних научных трудах Н. Костомаров выявлял большое восхищение своим учителем, был последователем его взглядов на фольклор, щедро использовал опубликованные им материалы в своих трудах. Однако же он первый усомнился в аутентичности «Запорожской старины», а спустя некоторое время стал самым тщательным ее текстологом и самым резким критиком этого издания. Эволюция взглядов Н. Кос-

* 16 травня 2017 р. минає 200 років з дня народження вченого.

томарова на фольклор и его дискуссия с И. Срезневским отображают методологические проблемы фольклористики XIX в.

Ключевые слова: методология и текстология фольклора, исторический фольклор, историзм фольклора, историческая школа в фольклористике.

In this paper the author deals with the scientific relations of two outstanding Russian and Ukrainian scientists, Mykola Kostomarov and Izmail Sreznevskiy. In particular, it is disclosed that M. Kostomarov demonstrated a great admiration with his teacher in his early scientific publications, he was a follower of his opinion on folklore, used to a large extent materials published by him for his own work. However, he was the first person to doubt the authenticity of *Zaporozhskaya Starina*. Later he had become the most thorough textual reviewer and the most serious critic of the materials that were not authentic. The evolution of M. Kostomarov opinion on folklore and his discussion with I. Sreznevskiy reflect the methodological problems of the folklore science of XIX century.

Keywords: methodology and textual review of folklore, historical folklore, historicism of folklore, historical school of folklore.

Загалом про наукові взаємини двох видатних учених написано дуже мало. Відомо, що їх початок припадає на 1837 рік, коли Микола Іванович став студентом Харківського університету. І відразу ж захопився історією, яка стала його найулюбленішим предметом. А через історію прийшло захоплення етнографією та народною творчістю. Ось як цікаво описує це сам учений в автобіографії: «Я читав багато всякого рода исторических книг, вдумывался в науку и пришел к такому вопросу: отчего это во всех историях толкуют о выдающихся государственных деятелях, иногда о законах и учреждениях, но как будто пренебрегают жизнью народной массы? Бедный мужик, земледелец, труженик как будто не существует для истории; отчего история не говорит нам ничего о его быте, о его духовной жизни, о его чувствованиях, способе проявлений его радостей и печалей? Скоро я пришел к убеждению, что ис-

торию нужно изучать не только по мертвым летописям и запискам, а и в живом народе» [4, с. 37].

З цієї короткої цитати видно, в якому стані була тогочасна історична наука і на який шлях збирався вивести її юний ще М. Костомаров. Він був переконаний, що в народній пам'яті неодмінно зафіксувалися минулі віки, варто лише зайнятись пошуками цих відбитків. І розпочати слід із вивчення власного народу – в даному разі з того, серед якого живеш. Таким чином, М. Костомаров звернувся до вивчення фольклору і захопився ним на все життя – і внаслідок цього захоплення повністю змінив концепцію історії українського народу.

Першою пам'яткою, яка потрапила йому до рук і одразу захопила, були українські пісні, видані М. Максимовичем: «Малорусские песни до того охватили все мое чувство и воображение, что в какой-нибудь месяц я уже знал наизусть сборник Максимовича [1827 р. – Л. I.], потом принялся за другой сборник его же [1834 р. – Л. I.], познакомился с историческими думами и еще более пристрастился к поэзии этого народа» [4, с. 37].

Сильне враження справила на М. Костомарова і «Запорожская старина» І. Срезневського – шість випусків цього альманаху вийшло протягом 1833–1838 років у Харкові. У той самий час, через посередництво А. Метлинського, Микола Іванович познайомився і з її видавцем, який тоді вже був на посаді ад'юнкт-професора статистики в Харківському університеті. І, як сам признається, «знакомство это возымело надолго сильное на меня влияние» [4, с. 38]. Ізмаїл Іванович, хоч іще молодий (на той час Срезневському було не більше 25 років, М. Костомарову – не більше 20), був глибоко ерудованою людиною, з гострим розумом і палким бажанням займатися науковою працею. «Я стал часто посещать его, – писал М. Костомаров, – и дом его сделался для меня любимым местом отдыха и обмена мыслей» [4, с. 38].

І. Срезневський жив тоді в Харкові разом із матір'ю, освіченою та доброзичливою жінкою, так само захоплювався художньою літературою, зокрема поезією, а особливо – мовами та письменством слов'янських народів, у тому числі й українського. «Сближение мое с этим человеком сильно содействовало моему стремлению к изучению малорусской народности», – згадував пізніше Микола Іванович [4, с. 38]. Саме під впливом І. Срезневського почав він читати твори українських письменників, вивчати живу мову, записувати діалектні слова та вислови, прислів'я, пісні, етнографічні відомості. Наслідуючи І. Срезневського, який, працюючи домашнім учителем у поміщиків Подольських на Катеринославщині, зробив там перші записи історичних пісень та дум, М. Костомаров ще студентом почав здійснювати невеликі етнографічні експедиції з Харкова в сусідні села, де записував щоразу велику кількість пісень та відомості про народні обряди і звичаї. Мало того, захопившись народними піснями та українською поезією, Микола Іванович сам почав писати вірші в стилі народних балад, а в лютому 1838 року за три тижні створив драму «Сава Чалий» за мотивами народних пісень. І першим, хто ознайомився з цим твором, був не хто інший, як І. Срезневський: «Когда я прочел своего “Савву Чалого” И. И. Срезневскому в присутствии нескольких знакомых малоруссов, он очень похвалил мое произведение», – згадував пізніше видатний історик [4, с. 40–41]. Він же був першим слухачем і критиком ранніх історичних праць М. Костомарова. Так, із травня 1843 року він почав працювати над написанням історії епохи Б. Хмельницького. Через багато років ця ідея втілилась у знамениту монографію «Богдан Хмельницький» (С.Пб., 1884 р.). Достовірних джерел на той час відомо було небагато, окремі літописи зберігалися у приватних колекціях, тож через знайомих Микола Іванович дістав і літопис Граб'янки, і літопис Самовидця, і «Історію Русів», приписувану Г. Кониському, й інші унікаль-

ні пам'ятки. Декілька рукописів дав йому й І. Срезневський, серед них – знамените «Летописное повествование о Малой России» О. Рігельмана (1783). «По временам я прочитывал написанные части своего сочинения своим знакомым, в числе которых первое место занимал И. И. Срезневский, воротившийся из-за границы и вступивший тогда на кафедру славянских наречий», – згадував учений [4, с. 56].

І. Срезневський був і опонентом М. Костомарова на захисті його магістерської дисертації 13 січня 1844 року. Крім того, він єдиний, хто дав позитивний відгук на публікацію цієї роботи в Харкові (мається на увазі розвідка «Об историческом значении русской народной поэзии» (1843)): «Пущенная в публику, моя диссертация получила сочувственный отзыв только в одном “Москвитяине” [журнал, який видавав Михайло Погодін. – Л. І.], в статье, написанной Срезневским, – свідчив учений, – в других журналах, – “Библиотеке для чтения” и “Отечественных записках”, – ее приняли не так ласково» [4, с. 57]; [12, с. 141–154].

Як бачимо, це не були просто наукові контакти, які зазвичай поєднують багатьох видатних учених-сучасників, а велика і щира дружба, яка ґрунтувалась і на спільних інтересах (історія України, етнографія, фольклор, мовознавчі студії), і на взаємній симпатії двох молодих людей, а в майбутньому – справжніх світочів української та російської наук.

Що ж трапилось потім? Чому згодом М. Костомаров непримиренно і гостро виступав проти свого колеги і друга? Чому на схилі літ він змушений був із гіркотою писати про працю І. Срезневського, котра, власне, змінила його життя, як про «мутный источник», подібний до «Історії Русів» – цього знаменитого псевдолітопису: «Когда же я прочел “Запорожскую Старину” Срезневского и наивно верил как подлинности помещенных там песнопений под именем народных, так и историческим объяснениям издателя этой книги, то книга эта

ввела меня в заблуждение. Впрочем, не меня одного она соблазнила: многие знатоки и любители народной поэзии верили в то, что в ней выдавалось за народное произведение и за историческую истину»? [4, с. 37–38].

Щоб відповісти на ці запитання, ми змушені повернутись на 200 років назад, в епоху романтизму, і коротко простежити як історію цієї пам'ятки та еволюцію поглядів на неї, так і історію окремих фольклористичних студій М. Костомарова, безпосередньо пов'язаних із нею.

Отже, десь у середині 20-х років XIX ст. з романтично налаштованих студентів Харківського університету склався науково-літературний гурток, лідером якого став І. Срезневський. Об'єднання проіснувало недовго – з 1826 по 1832 роки. Серед його членів відомі такі поети і збирачі фольклору, як Іван Росковшенко, Опанас Шпигоцький, Олександр Хиждеу, Юрій Венелін, брати Федір та Орест Євєцькі. Вони займалися фіксацією народної творчості (причому всі записи зосереджувались у руках І. Срезневського), писали вірші та прозові твори, займались перекладами, а 1831 року видали в Харкові перший «Український альманах», де були вміщені як літературні твори, так і фольклорні зразки [13, с. 76–82]. Вони ж були головними кореспондентами і альманаху І. Срезневського «Запорожская старина».

Протягом 1833–1838 років вийшло шість випусків цієї збірки, в яких опубліковано 48 пісень та дум, а також здійснено спробу систематизації основних подій української («запорозької») історії за рукописними джерелами. Метою цього видання означив І. Срезневський у передмові до першого випуску: «Издавая в свет мое собрание запорожских песен и дум, я имел в виду оказать услугу [...] не одним любителям народной поэзии, но преимущественно любопытствующим знать старину запорожскую – быт, нравы, обычаи, подвиги этого народа воинов» [2, с. 5].

Саме в передмові до «Запорожской старины» І. Срезневський уперше сформулював постулати історичної школи у фольклористиці, які згодом теоретично розвинув М. Костома-ров; уперше вжив і пояснив термін «історичні пісні та думи» («ті, що розповідають про події та особи історичні») [2, с. 8, 15–16]. Першим в українській фольклористиці І. Срезневський висловив погляд на фольклор як на повноправне і єдино правдиве джерело до вивчення історії Запорожжя та України загалом, джерело, важливіше навіть за літописи. Кажучи про те, що літописи описують військове та внутрішнє життя Січі фрагментарно й суперечливо, І. Срезневський обґрунтував необхідність і правомірність звернення до фольклору як до історичного джерела: «Эта бедность истории запорожцев в источниках письменных заставляет наблюдателя искать других источников – и он находит для своих исследований богатый, неисчерпаемый рудник в преданиях народных» [2, с. 6–7]. Адже носіями і трансляторами історичного фольклору, на думку І. Срезневського, були саме діди-бандуристи, а вони – нащадки тих бандуристів, які у свій час супроводжували запорожців у походах (тут вперше висловлена теза про запорозьке походження народного епосу), спонукали їх до подвигів, а водночас, як очевидці, увіковічили їх у піснях та думах [2, с. 7]. Тож не дивно, що у словах І. Срезневського звучить беззастережна довіра до цих незвичайних дідів: «В памяти сих стариков живет старина запорожская, и в сем отношении эти старики важнее всяких летописей» [2, с. 8]. Сам І. Срезневський пізніше визначив головне значення своєї праці: воно, на його думку, полягало в тому, що він один із перших звернув увагу на історичну цінність пісень та дум, і що після її видання це положення вже ніколи не піддавалось сумніву [11, с. 61].

Фольклор, на думку І. Срезневського, – важливе джерело не лише для історика, а й для етнографа; перекази й пісні про побут, традиції та звичаї запорожців унікальні в своєму роді й

правдиві, вони навіть важливіші за власне історичні пісні, бо про такі подробиці внутрішнього життя Січі, які там зображені, практично немає писемних джерел [2, с. 10]. Усі ці пісні І. Срезневський означив як «етнографічні» (за сучасною класифікацією – козацькі), які включають в себе пісні «похідні», «розгульні», «сатиричні». Це перша в історії української фольклористики класифікація історичних пісень. Крім того, учений запропонував і власну періодизацію історичного фольклору, в основу якої поклав хронологічний принцип: 1) пісні та думи про історичні події та особи до Богдана Хмельницького; 2) пісні та думи часів Богдана Хмельницького; 3) пісні та думи про особи та події від Богдана Хмельницького до смерті Мазепи. Ця періодизація (з певними уточненнями) була в основі усіх наступних збірників пісень, починаючи від видання М. Максимовича 1834 року і аж до академічних видань ХХ ст.

І. Срезневський розробив і методіку комплексного вивчення та публікації історичного фольклору: кожен уснопоетичний твір мав розглядатись у контексті історичних подій, висвітлюваних у ньому, подаватись паралельно з літописами та іншими історичними джерелами, пісні та думи мали доповнюватись легендами та переказами, а все разом – завершуватись широким історичним коментарем упорядника. Цей едиційний метод стосовно історичного фольклору панував в українській фольклористиці аж до кінця ХХ ст.; щоправда, втративши статус головного історичного джерела, фольклор переважно служив як доповнення або ілюстрація до архівних джерел. Усе це та багато іншого розкриває велич постаті І. Срезневського в історії української фольклористики. Читаючи передмову, ти і захоплюєшся ним, і віриш беззастережно кожному слову видавця. Але коли звертаєшся до текстів, опублікованих в «Запорожской старине», – отут настає і здивування, і повне розчарування.

На жаль, цей альманах був немовби дзеркалом тогочасних методологічних проблем не лише української, а й загальноєв-

ропейської фольклористичної науки першої половини XIX ст. До таких належать: відсутність наукового досвіду польової роботи та усталених едиційних норм; відсутність розмежування між літературним і фольклорним творами, формування літературної моделі фольклорного тексту; об'єднання різних варіантів пісень в один інваріант; контамінація фольклорних зразків з авторськими творами; редагування текстів з метою їх «покращення», щоб справити сильне враження на читача; «підтягування» фольклорних текстів задля досягнення фактичної спорідненості з популярними на той час літописами, які самі мали сумнівну природу походження тощо. До всіх цих прийомів вдавався і І. Срезневський, тож із 48 пісень та дум, більшість з яких, як вказано у передмові, записав упорядник особисто зі слів бандуриста, лише деякі мають автентичний характер. Адже уже в процесі запису вчений вдавався до реконструкції традиції, навіюючи виконавцям «історичні» подробиці, відомі йому з «літопису». Зафіксовані зразки зазнавали змін і під час редагування. Тож більшість пісень та дум має вигляд швидше невдалих стилізацій під фольклор, аніж фольклорних творів. За це згодом, коли романтична ейфорія минула, й наука стала на позиції позитивізму (лат. *positivus* – доведений, перевірений чуттєвим досвідом), І. Срезневський зазнав різкої критики сучасників – М. Драгоманова, М. Костомарова, О. Пипіна, пізніше – Ф. Колесси та К. Грушевської й ін. Остання, між іншим, з одного боку назвала його видання «найзамітнішим явищем десятиліття», а з другого – «грандіозною містифікацією І. Срезневського» [14, с. XXXV–XXXVI].

Далі наведемо характерну примітку, яка яскраво демонструє поведження представників романтизму із фольклорними текстами. Так, І. Срезневський подав уривок думи «Татарський похід Серпяги» і обґрунтував, чому він опустив його в самому тексті: «Я пропустил здесь это место потому, что оно находится в другой думе, которая будет помещена в четвертой

книжке; там место сие имеет связь с предыдущим, и потому, как мне кажется, должно оставаться за тою думою» [2, с. 125].

Тож читаючи запропоновані І. Срезневським тексти, спостерігаємо, що для них характерні риси, які доводять їхню неавтентичність: нерівномірність структури та ритмомелодики вірша; поєднання коломийкового та речитативного розмірів, чого не буває в межах одного твору, тим паче епічного; майже повна відсутність фольклорних формул (а там, де вони є, то вжиті некоректно); надмірне й невдале використання повторів, які захащують текст і затемнюють його зміст; застосування цілого комплексу нехарактерних для українського фольклору і народної мови словосполучень на зразок «бубни заорали», «турок дереться», «споділа могила», «як тая позора», «жахом виграває», «бучно побиться», «списи булатнії» тощо. Оці незрозумілі лексеми формують текстологічне обличчя «Запорожской старины», бо ніде більше, в жодному виданні фольклору, не зустрічаються. Вони також структурують увесь збірник як один метатекст, складається навіть враження, що він належить одному авторові. Немає й подібних сюжетів у записах фольклористів на Півдні України, хоч і Я. Новицький, і Д. Яворницький працювали на тій самій території – в Катеринославській губернії. Нічого спільного з фольклорною традицією не мають ні «Надгробная песнь Свирговскому», ні «Надгробная песнь Серпяге» (у фольклорі немає навіть такого терміну «надгробна пісня», це літературне явище!), ні пісні про Наливайка, Тетеренка, Лободу, Чурая та ін. Фальсифікатами були згодом визнані думи «Дари Баторія», «Похід на поляків», «Татарський похід Серпяги», «Полтавська битва», пісні про Виговського і Пушкаря, про Юрія Хмельницького, про Семена Палія та Івана Мазепу.

Та все це відбулося згодом. А в 30–40-х роках XIX ст. «Запорожская старина» була справжнім бестселером для тих, хто захоплювався минувиною. Нею зачитувались М. Гоголь,

Т. Шевченко, М. Максимович, В. Белінський, Ф. Буслаєв та ін.; пісні з неї передруковувались у багатьох наступних виданнях М. Максимовича, Ф. Буслаєва («Историческая хрестоматия», 1861 р.), навіть В. Антоновича та М. Драгоманова.

Але найбільше в цій ситуації потерпів М. Костомаров, тож не дивно, що саме він згодом найгостріше критикував І. Срезневського. Адже, як ішлося вище, Микола Іванович був дуже захоплений і цим виданням, і його упорядником, разом з ним здійснював фольклорні експедиції [10, с. 165].

1843 року в Харкові вийшла друком магістерська дисертація М. Костомарова «Об историческом значении русской народной поэзии». Цілий її розділ під назвою «Малорусская народная историческая поэзия» ґрунтується на матеріалах «Запорожской старины». Як один із основоположників історичної школи в українській фольклористиці автор намагався висвітлити історію переважно за народною творчістю, навіть не підозрюючи фальшивості саме цього джерела. Ось що він писав про свою працю в «Автобіографії»: «Предмет этот был давно уже близок моему сердцу; уже несколько лет я записывал народные песни, и у меня их накопилось довольно. Теперь-то я предположил провести мою задушевную мысль об изучении истории на основании народных памятников и знакомства с народом, его преданиями, обычаями и способом выражения мыслей и чувствований» [4, с. 52].

Праця М. Костомарова засвідчує, що через десять років після виходу «Запорожской старины» в поглядах на фольклор уже відбулася певна еволюція. З одного боку, М. Костомаров повторив думку І. Срезневського про те, що «недостатки исторических материалов заставляют историка искать других источников, которые бы сделали для него живее и вразумительнее темное и неопределенное [минуле. – Л. І.]» [9, с. 48]. А з другого – вже на останнє місце ставив пісні як літопис подій, за яким історик має пізнавати й пояснювати минуле: «Пес-

ни народные никогда не могут служить для нас полною историею, не всегда можно прибегать к ним за объяснениями исторических свидетельств» [9, с. 108]. По-перше, тому, що поезія завжди передбачає вимисел, відхід від реальності; по-друге, багато історичних подій, відомих у літописах, залишилось поза увагою фольклору, а ті, що не зафіксовані істориками, стали улюбленими сюжетами ліричних творів [9, с. 108]. Отже, найважливішим і незмінним достоїнством народних пісень М. Костомаров вважав те, що вони виступають як «памятники воззрения народа на самого себя, на все окружающее [...] Здесь не нужно даже никакой критики, лишь бы песня была народного происхождения», – стверджував видатний учений [9, с. 48]. М. Костомаров був переконаний, що в народній пам'яті та фольклорі залишають слід лише ті події, які торкнулися серця кожної людини, події, в яких народ сам був активною дійовою особою [9, с. 116].

М. Костомаров уперше висловив думку про те, що давні історичні події часів Київської Русі не є надбанням історичних пісень, а народним літописом, та й то умовно, можна вважати лише ліричний цикл періоду Козаччини (XVI–XVIII ст.). Цю поезію учений поділив на три цикли: турецько-татарський, польський та російський. Наслідуючи І. Срезневського, він прагнув написати історію України за народними піснями та думами, але з XVI ст., як дає сам матеріал. А це пісні та думи про подвиги козаків на берегах Дунаю, про морські походи козаків, про татарські набіги та степові війни з татарами, про періоди Хмельницького та Мазепи.

На жаль, komponуючи свою історію, М. Костомаров послуговувався фальшивими першоджерелами, серед яких – «Історія Русів» і «Запорожская старина» І. Срезневського. Предметом дослідження стали опубліковані там пісні та думи про Свірговського, Серпягу, гетьмана Богданка Ружинського, короля Стефана Баторія, про Наливайка, Тетеренка, Лободу,

Чурая, Виговського і Пушкаря, Юрія Хмельницького, Морозенка, Палія та Мазепу, а також пісні й думи про спалення Могилева, про похід під Пиляву, про Слущку і Жванецьку битви, про взяття Ясс і Бендер, про смерть Хмельницького та про Полтавську битву.

Наслідуючи знову ж таки І. Срезневського та дотримуючись його методу дослідження історичних пісень, який полягав у тому, що їх необхідно перевіряти за літописами, і що відповідність цих джерел – основний критерій народності пісень та їхньої історичної правдивості, М. Костомаров також порівнював пісні «Запорожской старины» із творами «Історії Русів», яка для обох учених на той час була еталоном істини. На жаль, це ввело в оману і М. Костомарова, як у свій час І. Срезневського, і призвело до хибного висновку про те, що «во всех этих песнях события рисуются верно». Ось характерний підсумок розгляду фальшивої пісні про Виговського і Пушкаря: «Эта песня имеет для истории тройкое достоинство. Во-первых, самое событие рассказано верно с повествованием историков (!); во-вторых, в ней видим волнение народное; в-третьих, она показывает ту точку зрения, с какой народ смотрит на смутное время [часи Руїни. – Л. І.]» [9, с. 122].

Як бачимо, хоча М. Костомаров переглянув окремі ключові положення І. Срезневського щодо фольклору як історичного джерела, та все ж у 1940-х роках ще зберігається беззастережна довіра до псевдолітописів та квазіфольклорних творів, які на той час нічим було спростувати. Але з появою нових фольклорних видань – збірників П. Куліша, І. Рудченка, П. Чубинського, В. Антоновича і М. Драгоманова – та з розкриттям маси архівних документів козацької доби М. Костомарову довелося повністю змінити концепцію історії України та переглянути свої позиції щодо історичного фольклору. Тож природними є його образа і гнів на І. Срезневського, адже весь третій розділ аналізованої нами праці виявився фікцією, а сам

М. Костомаров мимоволі також став фальсифікатором історії України періоду Козаччини...

Як зазначає літературознавець Агапій Шамрай, М. Костомаров, різко оцінюючи хиби «Запорожской старины», мусив критикувати і свої ранні літературні спроби («заблуждения юности»), що спирались на її матеріали. У листі до поета-романтика, видавця альманаху «Сніп» (1841) Олександра Корсуна від 10 лютого 1880 року, критикуючи історичну неправдивість своєї драми «Переяславська ніч», М. Костомаров ще раз висловив запізнілі жалі на своє нерозважне довір'я до праці І. Срезневського: «Фальшивість эта произошла от того, что я тогда находился под зловредным (в научном отношении) влиянием таких псевдоисторий, как “История Руссов”, приписываемая никогда не сочинявшему ее Конисскому, и таких сборников псевдонародных произведений, как “Запорожская старина” Срезневского. Много вреда наделал малорусской истории и этнографии этот человек, прости ему Боже (он теперь при смерти); он, конечно, и сам сознает грех свой, и удаляется не только от повторения его, но даже избегает разговоров и упоминаний о его “Запорожской старине”, однако мужества и честности у него не хватает, чтобы решиться во имя истины публично сознаваться в том, что всё, выдававшееся им за историческую и этнографическую правду, было ложь! Мой “Богдан Хмельницкий” очищался, очищался от этого навоза, попавшего туда в избытки, благодаря доверию к добросовестности и учености Срезневского, и все-таки до сих пор совершенно не очистился, Срезневский не только печатал фальшивые стихи, выдавая их за народные песни и думы, но даже подставляя и сообщая фальшивые летописные повествования» [16, с. 41].

Слід зазначити, що сумніви стосовно автентичності записів І. Срезневського з'явилися вже в 30-х роках ХІХ ст. – але не в Україні. Польський критик та історик літератури Михайло Грабовський у рецензії на збірник М. Максимовича 1834 року пору-

шив питання про ненародне походження окремих дум, зокрема, про повстання Наливайка та про похід на поляків [1, с. 25].

Проте довгий час сучасники дивились на «Запорожскую старину» мало не як на підручник з історії України. Лише через двадцять з лишком років після відгуку М. Грабовського, 1857 року в рецензії на «Записки о Южной Руси» П. Куліша, М. Костомаров заговорив про недостовірність історичних матеріалів, надрукованих І. Срезневським, але не з філологічного погляду, а стосовно історичних подій, у них зображених, – вони суперечили всім на той час відомим історичним джерелам [6, с. 241]. У словах М. Костомарова ще відчувався великий пієтет перед І. Срезневським, але водночас звучав заклик до свого колеги повідомити про джерела, якими він користувався: «Нельзя однако не заметить недоказанности многих рассказанных в “Запорожской старине” событий казачьей истории, противоречащих всем до сих пор известным источникам малорусской истории. В повествовании об эпохе Хмельницкого является несколько фактов, очень заманчивых, и к сожалению неизвестно откуда взятых. О Морозенко [...] у Срезневского рассказывается целый роман, не подтверждаемый никакими свидетельствами. Такие рассказы сопровождают многие думы и песни, напечатанные в “Запорожской старине”. Прошло более двадцати лет со времени этого издания, а исторические данные, сообщенные в нем ученому свету, до сих пор остаются не разгаданными, и г. Срезневский оказал бы услугу науке, если б теперь вспомнил о своей “Запорожской старине” и сделал общеизвестными те таинственные источники, которыми пользовался при составлении исторической части своего издания» [6, с. 241].

Але ця настороженість М. Костомарова стосувалась лише історичних коментарів, фольклорні ж тексти він на той час ще вважав достовірними «драгоценнейшими созданиями старинной народной поэзии», записаними від сліпих бандури-

тів, а сам альманах – «изданием важным и замечательным» [6, с. 241] (принаймні, кажучи про те, що на момент виходу збірника П. Куліша було записано всього 27 дум, серед них він перелічив і всі фальсифікати, подані І. Срезневським).

Та дійшла черга й до них. Поступово фольклор ставав предметом не лише історичних, а й філологічних студій. Першу спробу відокремити підробку від власне фольклорних творів зробив М. Костомаров у тій самій рецензії на перший том «Записок о Южной Руси». Ішлося про думу «О морском походе старейшего князя язычника в христианскую землю», яку нібито записав О. Шишацький-Ілліч від старої баби (!!) в Козелецькому повіті. М. Костомаров докладно розібрав зміст думи і вдався насамкінець до її лінгвістичного аналізу, що й дало можливість підтвердити її псевдонародність: «Нельзя, к сожалению, согласиться с г. Кулешом, что эта дума только местами утратила старинные формы речи: в ней вовсе не видно никаких старинных форм речи; в ней нет ничего древнего, кроме описываемого события и языческих имен. Язык ее не отличается даже такими архаизмами, какими изобилуют старые украинские думы; в ней также нет поэтических красот, которые пронесли бы ее преимущество пред другими думами чрез столько веков до нашего времени» [6, с. 252]. Далі М. Костомаров намалював імовірний, на його думку, шлях виникнення і розповсюдження цієї «думи» – а на наш погляд, він змалював дуже правдиву версію появи фальсифікатів «Запорожской старины», вирішив проблему, яку не могли розв'язати ні в ХІХ, ні в ХХ ст.! «И почему же она не могла быть сложена во время казачества, даже в недавнее время, напр[имер] хоть бы в прошлом веке? – запитував учений. – Разве не мог какой-нибудь казак или попович, учившийся в Киевской Коллегии, скомпоновать виршами думу о событии, о котором узнал в школе, и внести туда имя Посвиста или Посвистача, заимствовав его из Синописиса (у Нестора, как из-

вестно, нет этого божества), разве не могла она распространиться в известном околоске, переходит от письменных к неписьменным и дойти до Гуйдихи в измененном виде, потеряв первоначальные школьные особенности, которыми конечно отличалась по выходе из-под пера бурсака?!» [6, с. 252]. Це дуже оригінальна думка, якої, крім М. Костомарова, не висловлював ніхто стосовно цього та інших фальсифікатів – а між іншим, він дуже близький до істини...

Нарешті В. Антонович і М. Драгоманов у передмові до «Исторических песен малорусского народа» (К., 1874 р., т. 1) заявили, що настав час відокремити все оригінальне, народне, від підробок [3, с. II], з'ясувати рівень історизму фольклору, пере-свідчитися, «насколько песни, сохранившиеся в памяти поселения малорусского в течении стольких веков, представляют поэтическое воспроизведение реальных образов действительности» [3, с. XVI]. Для досягнення цієї мети учені вдавались до порівняльно-історичного методу, зіставлення фольклорних творів з різними документами. Таким чином, вони здійснили першу спробу наукового обґрунтування ненародного походження дум та пісень, опублікованих у «Запорожской старине». Катерина Грушевська назвала це найбільшим і найціннішим здобутком тодішньої критичної думки, «глибоким переворотом в історико-літературних поглядах суспільности» [14, с. I]. Саме філологічний погляд на фольклор допоміг М. Драгоманову ідентифікувати ряд підробок, які «до того полны ошибок в языке, до того различаются от народных песен в характере, что даже странно, как могли они вводить так долго в заблуждение людей, знакомых с характером неподдельно народных песен и дум малорусских» [3, с. XX]. М. Драгоманов перший назвав характерні ознаки фальсифікатів (невдале змішування віршового розміру пісень та дум, контамінація пісенних уривків із різних варіантів, неприродність мови, наявність незрозумілих (нібито дуже архаїчних)

висловів, узгодженість з «Історією Русів» і розбіжність з іншими достовірними історичними джерелами). Виявилось, що більшість підробок стосувалась періоду Козаччини від Наливайка до Б. Хмельницького – саме ті, якими скористався М. Костомаров [3, с. XX].

Після виходу в світ «Исторических песен малорусского народа» того ж 1874 року М. Костомаров написав докладну рецензію на це видання, в якій, між іншим, зробив детальніший, ніж у М. Драгоманова, текстологічний аналіз підозрюваних у фальсифікаті творів «Запорожской старины» [7, с. 611–628]. Найперше, що, на думку М. Костомарова, змушує засумніватися в їхній автентичності, – це повна відсутність варіантів цих пісень у пізніших записах, яскрава подібність до «Історії Русів», не досить майстерна контамінація, некоректне слововживання, штучні повтори, що затемнюють зміст, вживання вигаданої, неіснуючої у фольклорі лексики, епітетів тощо [7, с. 612–615]. До вже згаданих М. Драгомановим дум він додав ще ряд творів, які відображають історичні події, яких не було в історії (а на той час М. Костомаров уже добре знав епоху Козаччини): це думи про похід Серпяги, про дари Баторія, про Чигиринську битву, про похід на поляків, пісні про спалення Могилева, про Свірговського, Лободу, Титаренка, Чурая, Наливайка, – усі ті, на які спирався вище розглянутий нами розділ магістерської дисертації. Таким чином, практично всі тексти І. Срезневського (крім передруків) були оголошені ненародними. М. Костомаров перший після М. Грабовського подивився на них як на явище літературне, далеке від поетичного стилю фольклору; ґрунтовний текстологічний аналіз дав йому можливість розмежувати авторське від народного, які в епоху романтизму сприймалися як одне явище. Питання ж про те, чи були ці пісні та думи створені навмисно, з метою видати їх за фольклорні, чи написані спонтанно, як і будь-який поетичний твір, а збирачі й редактор помилково зарахували їх

до народних, міг вирішити лише сам упорядник. Але на критику сучасників він ніяк не зреагував, що дає підстави науковцям аж до початку XXI ст. знову й знову повертатися до цієї проблеми.

Та безперечно, що не рецензіями і дискусіями з І. Срезневським, а насамперед своїми науковими працями М. Костомаров прагнув виправити помилки романтичної юності. Тож 1871 року, як зазначив у автобіографії, «Я принялся за большой труд – писать сочинение “Об историческом значении русского народного песенного творчества”. Это было расширение того давнего моего сочинения, которое некогда служило мне магистерской диссертацией» [4, с. 286]. З 1872 року праця друкувалася у московському журналі «Беседа», зокрема перша її частина, що стосується докозацького періоду. Друга – «История казачества в памятниках южнорусского народного песенного творчества» – публікувалася у журналі «Русская мысль» в 1880 і 1883 роках, а третя – «Семейный быт в произведениях южнорусского народного песенного творчества» – надрукована в «Литературном наследии» (СПб., 1890 р.) [4, с. 335].

Перша частина «Период языческий. Отдаленная древность» – це значно розширена і доповнена перша частина попередньої праці, яка мала назву «Жизнь духовная», а саме другий її розділ «Природа» (автор відкинув перший розділ «Релігія», що стосувався християнського світогляду). Натомість увесь перший розділ присвячений дохристиянським уявленням українців, міфології та символам, що збереглися в обрядових та ліричних піснях. Усю народну символіку М. Костомаров розділив на чотири частини: 1) символіка небесних тіл і повітряних явищ; 2) символіка землі, місцевостей (локусів) і води; 3) символіка рослин і 4) символіка тварин. Кожній групі присвячений окремий розділ роботи.

Хоча М. Костомаров вважав, що епоха Київської Русі (дотатарський період) не має прямого відображення у фолькло-

рі (крім давніх язичницьких відголосків) [9, с. 108–109], та все ж присвятив цій темі невеличкий розділ «Южная Русь до козачества» [8, с. 677–692]. В народних піснях немає прямих згадок про події княжих часів [8, с. 677], оскільки бурхлива епоха козацтва витіснила їх з народної пам'яті [8, с. 679]. Вони відображені лише в обрядових піснях, зокрема в колядках, яким і приділив увагу М. Костомаров. Згодом цю ідею розвинули В. Антонович та М. Драгоманов у збірнику «Исторические песни малорусского народа» (К., 1874 р., т. 1).

Що ж стосується другої частини – «История козачества в памятниках южно-русского народного песенного творчества», то це абсолютно нове дослідження, яке нічим не пов'язане з попереднім, що мало назву «Историческая жизнь русского народа», і ґрунтується на справді фольклорних матеріалах, переважно думках та піснях. М. Костомаров повністю відкинув концепцію української історії, висловлену в розділі «Малорусская историческая народная поэзия», яка базувалась на фальсифікатах «Запорожской старины» – жодного з цих творів учений навіть не згадав у своїй новій праці, хоча цей альманах зазначений серед друкованих джерел, на які він спирався. Учений не відмовився лише від попередньої періодизації фольклору (цикли турецько-татарський, польський та російський). Поезію періоду козацтва він поділив на такі цикли, або «розряди»: 1) Боротьба козацтва з магометанським світом (морські походи козаків; битви в степу; напади мусульман на заселені регіони України); 2) Боротьба українського народу з Польщею (Хмельниччина; після Хмельницького); 3) Внутрішні соціальні явища, що виникли внаслідок боротьби з Польщею (Гайдамаччина, руйнування Січі) [8, с. 693–694].

Суть останньої видатної праці М. Костомарова полягає в тому, що він у ній виклав народну концепцію історії України, яка виявилась у піснях та думках і була цілком альтернативною до тієї, яку нав'язували нам російські та польські історики.

Погляд народу на своє минуле, його ставлення до ключових подій та постатей української історії (до козацтва, гетьманів та ватажків, до московських царів, до зруйнування Січі та Коліївщини) був покладений в основу нової, національної концепції історії України, основоположником якої став саме М. Костомаров. Варто зазначити, що його послідовниками в дослідженні історичного фольклору стали Яків Новицький та Дмитро Яворницький. Через два роки після виходу «Истории козачества» в катеринославській газеті «Степь» з'являється «Запорожье в памятниках устного народного творчества» Я. Новицького (1885–1886), а ще через два роки – «Запорожье в остатках старины и преданиях народа» Д. Яворницького (1888).

Тож роль М. Костомарова у вивченні історичного фольклору годі переоцінити. Водночас його дискусія з І. Срезневським є справжнім дзеркалом тих методологічних і текстологічних проблем, які долала українська фольклористика в процесі свого становлення протягом усього XIX ст.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Данилов В. В. Другий збірник українських пісень М. О. Максимовича 1834 року / Володимир Данилов // Україна. – 1929. – Кн. 5. – С. 14–30.
2. Запорожская старина. В 2 ч. / издание И. И. Срезневского. – Харьков : В университетской типографии, 1833. – Ч. 1. – Кн. 1. – 132+15 с.
3. Исторические песни малорусского народа с объяснениями Вл. Антоновича и М. Драгоманова. – Киев, 1874. – Т. 1. – XXIV+336 с.
4. Костомаров Н. И. Автобиография. К 190-летию со дня рождения / Н. И. Костомаров. – Киев : Стило, 2007. – 351 с.
5. Костомаров Н. И. Записки о Южной Руси / Издал П. Кулиш. Том 1-й. 1856 года / Н. Костомаров // Отечественные записки. – 1857. – Т. 112. – С. 41–74 (Критика и библиография).
6. [Костомаров Н. И.]. Записки о Южной Руси. Издал П. Кулиш. Том 1-й 1856 года // Етнографічні писання Костомарова. Зібрані заходом академіч-

ної комісії української історіографії / за редакцією акад. Михайла Грушевського. – Харків : Державне видавництво України, 1930. – С. 241–263.

7. *Костомаров Н. И.* Историческая поэзия и новые ее материалы / Н. Костомаров // Вестник Европы. – Санкт-Петербург, 1874. – Кн. XII. – С. 611–638.

8. *Костомаров Н. И.* Историческое значение южно-русского народного песенного творчества // Собрание сочинений Н. И. Костомарова. Исторические монографии и исследования. Книга восьмая. Том двадцать первый. Издание Общества для пособия нуждающимся литераторам и ученым («Литературного фонда»). – Санкт-Петербург : Типография М. М. Стасюлевича, 1905. – С. 429–1081.

9. *Костомаров Н. И.* Об историческом значении русской народной поэзии // М. И. Костомаров. Слов'янська міфологія. Вибрані праці з фольклористики й літературознавства / упоряд., приміт. І. П. Бетко, А. М. Полотай, вступна ст. М. Т. Яценка. – Київ : Либідь, 1994. – С. 44–200.

10. *Пытин А. Н.* История русской этнографии. – Санкт-Петербург, 1891. – Т. 3. Этнография малорусская. – 425 с.

11. *Свіясов Є. В.* Лист І. І. Срезневського до В. Г. Анастасевича / Є. В. Свіясов // Народна творчість та етнографія. – 1983. – № 5. – С. 60–61.

12. Срезневский И. И. [Рец.] *Костомаров Н. И.* Об историческом значении русской народной поэзии. Харьков, 1843 // Москвитянин. – 1844. – Т. 66. – Ч. 2. – № 3. – С. 141–154.

13. *Срезневський В. І.* Про збирачів українських пісень / В. І. Срезневський // Записки історично-філологічного відділу УАН. – Київ, 1927. – Кн. 13–14. – С. 76–82.

14. Українські народні думи. Том перший корпусу. Тексти №№ 1–13 і вступ Катерини Грушевської. – Харків : Державне видавництво України, 1927. – С. ССXX+175.

15. *Шамрай А.* До початків романтизму / Агапій Шамрай // Україна. – 1929. – Кн. 5. – С. 31–53.

SUMMARY

The present paper is devoted to the scientific relations between two outstanding Russian and Ukrainian scientists Mykola Kostomarov and Izmail Sreznevskiy. Being a student, M. Kostomarov has become interested in history. He believed, however, that history should be studied not only by chronicles, but also by the life and creations of

people. Therefore, he has turned himself to study the Ukrainian folklore as a source of historical information. He was greatly impressed by the book *Zaporozhskaya Starina* by Izmail Sreznevskiy, where the author had presented old songs and dumas. At the same time M. Kostomarov had met Sreznevskiy himself, having a great influence from him for many years. Following Sreznevskiy, he had started to learn Ukrainian language, make recods of folklore songs, proverbs, ethnographic information, compose poems and dramas after the folklore motifs. Sreznevskiy was the first person to listen to the literary works by Kostomarov as well as to review his early scientific works. They were not only joined with the common scientific interests but were real friends. Kostomarov fully relayed on both the materials published by Sreznevskiy and his historical comments. This opinion, however, had changed later.

The book by Sreznevskiy was a monument of the romanticism epoch. It was issued in 6 editions during 1833–1838. In that time the archive materials and chronicles have not been published yet. Therefore, I. Sreznevskiy treated folklore as the main source of historical information. Sreznevskiy himself confided to this source absolutely and considered the folklore carriers in favor of chroniclers. In that time the concept by Sreznevskiy was important for the folklore science. However, his book was also a mirror of all the methodological problems of not only Ukrainian but also European folklore science. Its pages contained not only the folklore texts but also fakes, stylized folklores, songs that had no folklore origin. Many texts were contaminated from different fragments. All texts were edited and were not authentic. This was not pure tradition but rather inefficient reconstruction of tradition.

I. Sreznevskiy was severely criticized by contemporaries for all these facts. Mykola Kostomarov was the most serious critic. The main reason was that a separate chapter of his Master thesis of 1843 was based on the materials taken from *Zaporozhskaya Starina*. The second one was that M. Kostomarov as a historian, thoroughly studied the historical documents from Cossacks times and was first to notice the falseness of historical information described by Sreznevskiy. M. Kostomarov had to change completely the concept of the history of Ukraine and revise his opinion about the historical folklore. In 40s he believed that folklore can not be the source of historical information, chronology of events. The songs are valuable only as the monuments of people opinion on themselves, their

life, past, on certain historical personalities.

As for the text review of *Zaporozhskaya Starina*, M. Kostomarov carried a thorough analysis of it and proved that almost all the works published there were not of folklore origin.

During the last years of his life M. Kostomarov wrote the work *History of Cossacks in the South-Russian Folklore Songs Monuments*. In this work he corrected the errors made during the 40s of XIX century, discarded all the fakes which were the base of his previous studies and created a new, alternative to official ones, concept of the history of Ukraine, which was based on the folklore songs and dumas.

Keywords: methodology and textual review of folklore, historical folklore, historicism of folklore, historical school of folklore.